

OSMANLILAR'DA SALTANAT VERÂSETİ USÛLÜ VE TÜRK HAKİMİYET TELÂKKİSİYLE İLGİSİ

Prof. Dr. Halil İNALCIK

Osmanlı padişahlarının soy kütüğüne bir göz atarsak, I. Ahmed (1603 - 1617) in ölümüne kadar tahtın daima babadan oğula geçmiş olduğunu, ondan sonra kardeşlerin de tahta çıkmağa başladığını görürüz. Bu durumu, *Hammer*¹, şöyle açıklamaya çalışmıştır: Osmanlılarda, aslında, Cengiz Han'dan kalmış *ekberiyet* kaidesi hâkimdi, yani taht, büyük oğula, sonra ölen sultanın akrabasından en yaşlısına ait oluyordu. Fakat kardeş öldürme âdetinin bir neticesi olarak bu kaide kardeşler için tatbik sahası bulamamış ve ilk defa 1617 de, ölen Sultanın kardeşi hayatta bulunduğuundan uygulanabilmiştir. *Giese*² bu görüşü red ederek Osmanlılarda *saltanat verasetini düzenleyen herhangi bir kanun veya kaide olmadığını* ileri sürdü. Daha önce Radloff³ Türk kavimlerinden hiç birinde muayyen bir saltanat veraseti kanunu olmadığına dair misaller vermişti. Son defa *F. Laszlo*⁴ meseleyi daha geniş bir açıdan ele alarak kesin bir şekilde ifade etmiştir ki, Türklerde "bütün hanedan âzası hakimiyet hakkına maliktir, ne *primogenitura* ve ne de *senioratus* şeklinde bir veraset tarzı yoktur".

Bununla beraber son zamanlarda, Türk devletlerinde hükümdarlığın intikalinde *senioratus*'un yani, hanedan içerisinde yaşca en büyük olanın tahta geçmesi kaidesinin hakim olduğunu söyleyenler olduğu gibi, *primogenitura*, yani ancak büyük oğulun tevarüs hakkının tanındığını iddia edenler de vardır. Z. V. Togan'a⁵ göre "memlekette büyük hakanlık rütbesi biraderler arasında yaşlı olana geçtiğinden onun bulunduğu ülke memleketin merkezi oluyordu. Bu husus, Kök Türklerin halefleri olan

¹ *Hist. de l'empire ottoman*, terc. J. J. Hellert, c. VIII, Paris, 1837, s. 237 - 38. Kırım hanlarında en yaşlı tahta geçerdi (Es - seb'üs - seyyâr, s. 262).

² Fr. Giese, *Das Seniorat im osmanischen Herrscherhause*, MOG, II (1925), s. 248 - 256.

³ Kudatku bilik mukaddimesinde, s. LII, Giese tarafından zikred.

⁴ *Kağan ve Ailesi*, Körösi Czoma Archivum, III, 1 (1940), s. 1 - 39 dan tercüme, S. Baştav, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), s. 42.

⁵ *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 42.

Karahanlılar'da da böyle idi". Yine o, başka bir yerde derki ⁶: "Karahanlılar'da Hakanlık hakkı, eski Türk ananelerine göre, sülâlenin hakim şubesi içinde yaşı en büyük olan prenslere aitti." *Osman Turan* ⁷ Anadolu Selçuklularında tahtın büyük oğula ait olduğunu belirtir. *İ. Kafesoğlu* da ⁸ Cend vilâyetine umumiyetle tahta namzed olan büyük evlâdın tâyin edildiği fikrindedir. Burada hemen kayd edelim ki, Harezmsahlr devletinde bir serhad vilâyeti olan Cend'in büyük oğula yurdruk verilmesi başka bir durumla ilgili olup aşağıda açıklanacaktır.

Kök - Türk hükümdarı *Bilge Kagan*'ın kitabesinde (734) şu ifade, Türklerde taht veraseti meselesinde en eski vesikalardan biri olarak münakaşa konusu olmuştur: "*Kagan uçdukta öziim sekiz yaşda kaltım, ol törüde üze eçim kagan olurtı*" ⁹. Burada *törü* kaganların koyduğu kanun manasında alınır, verasetin bir kanunla tanzim edilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat Giese'ye göre ¹⁰ bu metinden kesin bir neticeye varmak mümkün değildir. *H. N. Orkun* ¹¹ yukardaki parçayı bugünkü Türkçeye şu şekilde çevirir: "*Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım, türe mucebince amcam hakan oldu.*" Aynı kitabenin verâsete ait diğer kısımlarını da göz önünde tutmalıdır. Bilge Kagan, amcası öldükten sonra, kendisi için şöyle söyler: "*Tanrı irade ettiği için ve kendi taliim olduğu için Hakan mevkiine oturdum*" ¹². Burada yalnız Tanrı'nın iradesi anılmıştır. Şu ibâre de dikkate değer: "*İnsan oğulları üzerine ecdâdım Bumun Hakan, İstemi Hakan oturmuş, ondan sonra küçük kardeşleri Hakan olmuş, oğulları Hakan olmuş.*" ¹³ Burada ancak tarihi bir durum nakl edilmiş olabilir. Kök - Türkler'de hanlığın Tanrı'ya bırakılmış bir tali işi olduğunu bir Çin kaynağı, *Chou - Shu*'daki şu rivayet ¹⁴ anlatmaktadır: «Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atlarsa o, başbuğluğu ele geçirecekti. *A - shih - na*'nın oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis intihap ettiler."

Türk - İslâm devletlerinde oğulların ve kardeşlerin aynı derecede

⁶ Aynı eser, s. 57.

⁷ *Kılıç Arslan II*, İslâm Ansiklopedisi, cüz 63, s. 688 ve cüz 62, s. 632.

⁸ *Harezmsahlr Tarihi*, Ankara s. 84, 92.

⁹ *H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 37, I D 16.

¹⁰ *Mez. makale*, s. 250.

¹¹ *Bak. not 9.*

¹² *H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları*, I, s. 26 - 27, I C 9.

¹³ "*İnisi kagan bolmuş erinç, oğlıtı kagan bolmuş erinç*" (*H. N. Orkun*, s. 30, I D 4 - 5).

¹⁴ *B. Ögel, Doğu Türkleri hakkında vesikalar ve notlar*, *Belleten* sayı 81 (1957), s. 87.

tahta geçme hakkına sahip olduklarını gösteren misaller çoktur. Umumî bir fikir edinmek için Halil Edhem Eldem'in ¹⁵ ve E. de Zambaur'ın ¹⁶ yayınlamış oldukları jenealojilere bir göz atmak yetiştir, oradaki misaller bir ekberiyet kaidesinin varlığını ispata yetmemektedir. M. A. Köymen'e göre, Selçuklu tarihinin başlangıcında *Yabgu* unvanile reisliği "ailenin hayatta en büyük uzvu" almakta idi. Bununla beraber Serahs zafesinden sonra Tuğrul, kardeşi Çağrı bey ve amcası *Arslan Yabgu*'ya tercih olunarak yeni kurulan devletin başına getirilmiştir. Ondan sonra büyük Sultanlık, kardeşi *Çağrı bey* soyuna intikal etmiştir ve Arslan Yabgu'nun ahfadı büyük Selçuklu tahtı üzerinde hak iddiasından vaz geçmemişlerdir ¹⁷. Çağrı bey'in büyük oğlu olan Kavurd, evvelâ kardeşi Alp Aslan sonra yeğeni Melikşâh'a karşı taht üzerinde hak iddiasında bulunmuştur. *Harezmsâhlarda* da tahta verâseti tâyin eden bir kanun veya teâmül mevcut görünmemektedir. Harezmsâh Alâeddin Mohammed (1200 - 1220), büyük oğlu Celâleddin'i ve ikinci oğlu Rükneddin'i atlayarak küçük oğlu Kutbeddin'i veliahd yapmış, fakat sonra, 1220 de, Mogollar önünden kaçarken onun yerine daha kabiliyetli gördüğü Celâleddin'i halef tâyin etmişti ¹⁸. *Anadolu Selçuklularında* Sultan, küçük büyük ayırd etmeksizin oğullarından birini veliahd seçer, merkezde hüküm süren sultana tâbi olmak şartile diğer oğullar *melik* sıfatile ülkenin muhtelif mıntakalarının idaresine tâyin olunurlardı. Sultanın vefatı üzerine veliahdlik, kardeşleri taht üzerinde hak iddiasından alıkoymazdı. İzzeddin Kılıç Arslan II ölmeden en küçük oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'i veliahd tâyin etti. Onun kardeşlerine tercih edilmesinde şahsi meziyetlerinden başka bir sebep gösterilmemiştir. Fakat kardeşleri onu "kışkırdıklarından" bu tâyini kabul etmiyerek büyük kardeşleri Rükneddin Süleyman etrafında toplandılar isyan bayrağını kaldırdılar. O, babalarının ölümü üzerine (1192) Konya'yı kuşattı ve tahtı kardeşinin elinden aldı ¹⁹. Rükneddin'in ölümünde de (1204) başlangıçta oğlu III. Kılıç Arslan Sultan ilân edildise de, amcası Gıyâseddin Keyhusrev uçlardaki beylerin yardımile tahtı ele geçirdi ²⁰. Onun ölümünde (1211) en büyük oğlu İzzeddin Keykâvus I

¹⁵ H. Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927. o, bu eseri S. L. Poole'un eserini mühim ilâvelerle tercüme etmek suretiyle meydana getirmiştir.

¹⁶ *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hanovre 1927.

¹⁷ *Büyük Selçuklu imperatorluğunun kuruluşu*, DTCCFD, cilt xv, sayı 1 - 3, s. 120, 178 vd., sayı 4, s. 99 - 100.

¹⁸ İ. Kafesoğlu, mez. eser, s. 283.

¹⁹ İbn Bîbî, *El - evâmirü'l - alâiyye....*, N. Lugal ve A. S. Erzi neşri, cilt I, Ankara 1957, s. 30 - 50. O. Turan, Keyhusrev I, IA cüz 62.

²⁰ İbn Bîbî, s. 109 vd.

tahta çıktı, fakat kardeşi Alâeddin Keykubâd bunu tanımadı ve silâha sarıldı ²¹. İzzeddin Keykâvus I. in vefatında (1220) kimin tahta geçirileceği meselesi ortaya çıktı. Onun kardeşi Tuğrulşâh, ortanca oğlu Alâeddin Keykubâd ve küçük oğlu Key Ferîdun arasında bir müddet karara varılamadı sonra Alâeddin üzerinde karar kılındı ²².

Mogollarda hanlık veraseti usulünün incelenmesi konumuz için lüzumludur; zira onlar, yalnız Orta - Asya'daki eski Türk imperatorluklarının ananelerini saf bir şekilde devam ettirmekle kalmamışlar, aynı zamanda Anadolu da ve bütün Yakın - doğu'da kamu müesseseleri bakımından üstün bir tesir icra etmişlerdir ²³.

Mogollarda Hanlığın intikalinde muayyen hükümler yoktu ²⁴. Menşei ve durumu itibarile eşit olan zevcelerden (*hatunlardan*) olan oğulların hepsi taht üzerinde aynı derecede hak sahibi idiler. Ancak 1282 de Teküdar Ahmed, yeğeni Argun'a karşı, hükümdarın en yaşlı oğlunun diğerlerinden ziyade hakkı olduğunu ileri sürmüştü. Fakat Ahmed, kendisi müslüman olmuş, ananeden ayrılmış, müslüman muhitinin kuvvetle tesiri altında bulunmuştu. Han, bir veliahd seçmiş olsa dahi bu, ölümünden sonra başka bir prensin hanlığa gelmesine mani sayılmazdı ²⁵, Ögedey'i (Ogodai) seçen kuriltay Cengiz Han (Çinggis Ka'an)'ın vasiyetine tâbi oldular. Fakat seçimden sonra Ögedeyin ağabeyisi Çagatay (Ça'adai) a söylediği şu sözler dikkate değer ²⁶: "Babam Çinggis Ka'an tarafından hazırlanmış olan tahta oturdum, sonra benim arkamdan, *hangi meziyetine dayanarak tahta çıktı* diye söylenenler olmaz mı? Eğer ağabeyim muvafık bulursa babamız tarafından başlanıp da bitirilmemiş olan Kitan'lı Altan Han'a karşı harbe girmek istiyorum diye haber yolladı." Burada şahsi meziyetin ve başarının kardeşler arasında hanlık için bir mesned sayıldığı açıkça görülür. Veliahd olmak, kuriltaya vaktinde yetişerek takaddüm etmek, ve en mühimmi, şahsi münasebetler sayesinde ve pazarlıkla nufuzlu kabile beylerinin desteklemesini sağlamak tahtı temin eden başlıca vasıtalarıdır. Osmanlılarda saltanat verâsetini düzenleyen bir kanun ve kaide olmadığını daha 15. asırda yabancı müşahitler tespit et-

²¹ İbn Bîbî, s. 159 - 163, O. Turan, *Keykubâd I*, IA cüz 63.

²² İbn Bîbî, s. 273 - 278.

²³ Bak. F. Köprülü, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec. (THİM) I*, s. 184 ve II. *Türk Tarih Kurultayı zabıtları*, İstanbul 1943, s. 412 - 4; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 330.

²⁴ B. Spuler, *İran Mogolları*, Türkçe terc. C. Köprülü, Ankara 1956, s. 280 - 283.

²⁵ Spuler, mez. eser, 274, 276.

²⁶ *Mogolların Gizli Tarihi*, A. Temir terc. Ankara 1948, s. 192.

mişlerdir. *Dukas* ²⁷ aynen der ki : “Beylik, babadan oğula veya kardeşten kardeşe, kime intikal ederse, *elhâsil tâli kime yardım ederse*, kullar bu yeni beye sadıkâne bağlanırlar.” 1470 - 1481 yıllarında Osmanlı sarayında kalmış olan J. - M. *Angiolello* ²⁸ yeni sultanın tâyinini şöyle anlatır : “Saray erkânı ve kapıkulunun büyük bir kısmı tahta nâmzed şehzadelerden, *büyük veya küçük olmalarını göz önünde tutmaksızın*, yalnız onlardan hangisi daha önce İstanbul’a erişir ise, onu kolaylıkla Sultan tanırırlar ; zira kim evvelâ hazineyi elde ederse o duruma hâkim olabiliyordu”. Eserini 1510 tarihine doğru yazmış olan *Spandouyn* (Spandugino) da ²⁹, Bayezid - Cem mücadelesini söz konusu ederken, ikisinin de saltanata aynı derecede namzed sayıldığını belirtir.

Netice olarak diyebiliriz ki, en eski devirlerdenberi Türk devletlerinde tahtı hanedanın muayyen azasına inhisar ettiren bir gelenek yerleşmemiştir. Zaman zaman bazı temayüllerin meydana çıktığı doğrudur (veliahd tâyini, büyük oğulların veya küçüklerin tercihi gibi). Fakat esas daima tahtın *ilâhî takdire* açık tutulmasıdır. Bu telakki karşısında bütün diğer âdet ve teâmüller hükümsüz kalmıştır. Hanedandan biri, şu veya bu suretle fiilen tahtı ele geçirdi mi, artık onun meşruiyeti *nazari ve hukuki* bakımdan bir mesele olmamaktadır. Asırların yenemediği bu esas davranış, Türklerde hakimiyetin menşei ve mahiyeti hakkında eski dini inançlara dayanan kökleşmiş telakkilerle münasebettar görünmektedir ve bu davranış, Orta - Asya geleneklerine daha yakın olan Türk kavimlerinde daha kuvvetle tezahür etmektedir. Aşağıda bu hakimiyet telakkisini, konumuzla ilgisi bakımından ele alacağız.

I. Türklerde hakimiyetin ve hükümdar soyunun menşei telâkkisi :

M. VII - IX. asırlarda *Kök - Türkler, Proto - Bulgarlar ve Uygurlar* dan kalan kitabe ve vesikalarda ³⁰ kaganların unvanları, yalnız hanlık hakimiyetinin değil, kendilerinin de tanrısel menşeiini belirtir, ve *kut* taşıdıklarını ifade eder. Bu unvanlarda, *Tengride Bulmuş* veya *Tengride Kut*

²⁷. V. Mirmiroğlu terc. İstanbul 1956, s. 84.

²⁸. *Historia Turchesca*, Ursu neşri, Bükreş 1911, terc. K. Neki, TTK'da basılmamış.

²⁹ *Petit Traicté de l'origine des Turcz*, Ch. Schefer neşri, Paris 1896, s. 43.

³⁰. Kök - Türkler için bak. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. I - IV, Proto - Bulgarlar için K. H. Menges, *Altaic elements in the Proto - Bulgarian Inscriptions*, Byzantion no. 21 (1951), s. 85 - 118.

Uygurlar için A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları*, THİM, I, s. 105 - 119.

Bulmuş yahut *Kutlug* daima rastlanan esaslı unsurlardır. Hanın Tanrı'dan indiği telakkisi, milâddan önceki asırlarda Orta - Asya göçebe imperatorluklarının ilk teşkilât örneğini vermiş olan *Hsiung-nu*'lara kadar takib edilebilmektedir. Orhon kitabelerinde Bilge Kagan ağzından nakl edilen şu ifade bilhassa dikkate değer: "*Tengri yarlıkadukın için (ö) züm kutım bar için kagan olurtım.*"³¹ Burada o, hanlığını Tanrının inâyetine ve şahsındaki *kut*'a dayandırmaktadır. 1240 da yazılmış olan Mogolların gizli tarihinde³² Cengiz Han da: "*Mengü Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu idarem altında topladım.*" der. Keza "*Mengü Tengri küçündür*" (Ebedi Tanrı gücile) fömülüne möhür ve vesikalarda, Mogol hanlarının unvanı olarak daima rastlanır³³.

Hakimiyet anlayışında o kadar mühim rol oynar görünen *Kut* nedir? Mahmud Kâşgarî³⁴, bu kelimeye *uğur, devlet, baht, tali, saadet*, manalarını verir. Ziya Gökalp³⁵ *Kut*'u iptidai cemiyetlerdeki *mana*'ya benzetir, *kut* herşeye nüfuz eden ve kutsal mahiyet kazandıran bir sihrî kuvvettir. Şamanizmde *kut*, hayat unsuru, can manasına kullanılmaktadır. *Kut*, Türk ve mogollarda umumiyetle semadan inen bir nur sütunu şeklinde tasavvur olunurdu. Han soyu bundan meydana gelmiştir. *Kut* taşıyan kagan mukaddestir. Hazarlarda Hakan, *kam* (şaman) ailesi gibi mukaddesti, halka yüzünü göstermezdi³⁶.

Temuçin'in, *Çinggis Ka'an* (Cengiz Han) unvanile Orta - Asya göçebe imperatorluğunu üzerine aldığı tasdik eden dinî - siyasî toplantıda şaman Kököçü, onun Gök Tanrı tarafından Han gönderildiğini ilân etti³⁷

³¹ H. N. Orkun, I, s. 26 - 27, I C 9. Osmanlı Padişahı IV Mehmed cu'ûs fermanında Tanrının inâyetile, şahsında "o'lan kabiliyet ve istidâd-i şâmile-i gayr-i mütenâhiye" ile ve "ittifak-i ârâ-i vüzerâ ve ulemâ" ile tahta çıktığını ilân etmiştir.

³² A. Temir terc. s. 135 - 6.

³³ Spuler, mez. eser, s. 296.

³⁴ Bak. *Divanü lûgat - it - Türk*, B. Atalay terc. C. IV, Ankara 1943, s. 388, yazılış tarihi 1077 dir.

³⁵ *Türk Medeniyeti Tarihi* s. 33, 66, 72, 141, 159, 193, 199.

³⁶ Karşıla. Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, Exk. 100 a, s. 271 vd. Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 37, 176, Anadolu selçuklularında Vezir'ler için *Ulug Kutlug İnanç Bilge* unvanı kul'anılmakta idi (bak. İbn Bîbî, s. 16, 29). 13. asırda Kastomonu uc emiri Mahmud için yazılmış olan *Kavâidü'r - resâil* ve *ferâidu'l - fedâil* adlı inşa manüelinde (bak. Süleymaniye Kütüph. Esad ef. kitapları no. 3369) emirler için *Kutlug Bilge* unvanı kullanılmakta idi. Anadolu selçuklularında *Kutlu* ile birlikte kullanılan *Ogurlu* unvanı yakın mana ifade eder görünmektedir. Hazarlarda umumî felâketler, hakanda *kut*'un, uğurun gittiğine haml olunarak kendisi idam olunurdu. Türk İslâm devletlerinde, bu arada Osmanlılarda, *kut* kelimesi eski şamanî manasını

Cengiz Han ve oğulları yeryüzü hakimiyetinin kendilerine verildiğine inanmışlardı. *Çinggis kagan* unvanı, *cihanşümül imperator* manasına geliyordu ³⁸.

Cihanşümül hakimiyeti ifade eden *ka'an* (kagan, hakan) ³⁹ unvanını ancak tanrının göndermiş olduğu soy taşıyabilirdi ⁴⁰. Hakanlar yetiştirmiş bütün Türk ve Mogol hanedanları kendilerini böyle bir soya bağlamakta, şecerelerini haklı veya haksız müşterek bir ataya götürmektedirler. Çin kaynaklarında *A - shih - na* oğulları diye gösterilen Kök - Türk han soyu ⁴¹, kuzey Çin'de kurulmuş Hsiung - nu devletlerinde T'u - Ku'lar ⁴² Mogollarda *Altan - urug* ⁴³ Oğuz Türklerinde şecerelerini Oğuz Han'a bağlayan hanedanlar hepsi kendilerini müşterek bir ataya bağlarlar. Efsanevi Oğuz Han'ın *Hsiung - nu*'ların büyük *Shan - yu*'su Mete olduğu Deguignes'denberi Türk tarihi mütehassısları tarafından büyük bir ihtimal olarak tekrarlanmaktadır ⁴⁴. Tuna Bulgar hanları, soy itibarile *Hsiung - nu Shan - yu*'larına bağlandığı gibi ⁴⁵ Çin kaynaklarına göre Kök - Türkler (T'u - küe) de de Kagan ailesi Hsiung'nulardan sayılmakta idi ⁴⁶.

Han soyunun kutsal, tanrısal bir menşei vardır. Hanlar, ekseriya Gökten inen bir ışıktan gebe kalmış bir prensesin çocuklarıdır. Uygurlarda, Hitay'larda, Mogollarda, Kırgızlarda bu inanış hakimdir ⁴⁷. Mogolla-

gaybederek islâmî bir muhteva kazanmış, çok defa mübarek kelimesile değiştirilmiştir.

³⁷. B. Y. Vladimircov, *Cengiz Han*, ter. H. A. Ediz, İstanbul 1950, s. 54.

³⁸ Bak. O. Turan, *Cengiz adı hakkında*, Belleten XIX.

³⁹ Kagan, Ka'an, Kapkan, Han, Hakan unvanları ve bunların menşe, mâna ve şümülü hakkında henüz açık ve kesin neticelere varılamamıştır. Bak. F. Laszlo, mez. makale; F. Altheim ve R. Stiehl, *Qagan und Verwandtes*, Südost - Forschungen, Bd. XV (1956), s. 69 - 85. D. Sinor'un (JRAS 1954) *qapgan* ve *qavqan* ayrılığı hakkındaki tezile ilgili olarak burada kayıd edelim ki, Şahruh'a yazdığı bir mektupta II. Murad Khavqan unvanını kullanmaktadır (Sarı Abdullah ef. münşeati, Süleymaniye Küt. Esad ef. No. 3333, s. 364). Keza bak. A. Caferoğlu, mez. makale, s. 117 - 119.

⁴⁰. Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reiseb.* Exk. 100 a.

⁴¹. Chou - Shu'dan naklen B. Ögel, Belleten 81 (1957), s. 87.

⁴². Bak. Mustafa Köymen, *T'u - ku Kabilesi*, DTCFD, c. III, sayı 1, s. 56, ve O. Pritsak, mez. makale, s. 219 - 220.

⁴³. Spuler, *Iran Mog.* s. 280.

⁴⁴. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 405.

⁴⁵. Pritsak, *Ural - Altaische Jahrb.* Bd. 26 : 3 - 4, s. 220.

⁴⁶ Liu Mau - Tsai *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Türken (T'u - küe)*, Gött. Asiat. Forsch. Bd. 10, Wiesbaden 1958, s. 5.

⁴⁷ B. Ögel, *Uygurların Menşe Efsanesi*, DTCFD, c. VI, sayı 1-2, s. 20-22.

rın gizli tarihine göre ⁴⁸, *Alan-ho'a* (Alangoa) gökten inen bir ışıktan hâmile kalmış, dünyaya getirdiği çocuklar "bütün insanların hanı" olmuşlardır ⁴⁹. Cengiz Han bu soydan sayılırdı. Başka bir inanışa göre, Han soyu Tanrının gönderdiği bir *kurtla* çiftleşen bir prens veya prensesten inmiştir. Kurt menşei efsanesi M. Ö. II, asırda *Wu-sun*'lara kadar çıkarılabilmektedir ⁵⁰. Kök - Türklerde, diğer Türk kavmlerinde ve Mogollar da bu kurt menşe efsanesini bulmaktayız ⁵¹.

İlâhi nur veya kurttan türeme inanışı şamanizme bağlanmaktadır. Ziya Gökalp kurtun aslında bir totem olduğunu düşünmektedir. O takdirde bütün kabile veya kavmin atası sayılan totemin hakim bir han ailesinin ceddi haline geçmesi nasıl olmuştur? Ziya Gökalp bu meseleye cevap vermeğe çalışmıştır. O, bunu içtimai - siyasi gelişmenin, yani boylardan il - devlet haline geçişin bir neticesi saymaktadır. Böylece totemi benimseyen hakim bir aile sivrilmekte, *velâyet-i âmme* merkezîleşmektedir ⁵². Cengiz Han'ın tuğu kabilesinin meleşini, *sülde*'yi barındırıyordu. O bu tuğ sayesinde dünyayı feth edeceğine inanıyordu. Bu telâkkinin kaynağı ne olursa olsun şu bir vakiyettir ki, kaganlık ve kagan ailesi ilâhi menşeden ve mukaddes sayılmaktadır. Kullanılan unvanlar, ⁵³ Kaganın cülûsunda yapılan merasim ve kagana atf olunan tabiat - üstü vasıflar ⁵⁴ bunu açıkça göstermektedir. İşte hakimiyetin menşei hakkında kökleri en eski dinî - sıhrî inançlara çıkan bu telâkki, hanların tahta çıkışında her türlü beşeri tertip ve kaideleri hükümsüz bırakmaktadır. Taht *Ashih-na*, *Oğuz han oğullarına* aittir, Tanrı böyle takdir etmiştir, fakat oğullar arasında kimin hanlık tahtına çıkacağını da yine Tanrı takdir eder. Tanrının iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı vermekle, başka deyimle *te'yid-i ilâhi* ile tezahür eder.

⁴⁸ A. Temir terc. s. 8.

⁴⁹ E. Herzfeld Alangoa, Der Islam, Bd. 6, heft 4, s. 322 vd). Meryem Ana efsanesile Alangoa efsanesi arasında münasebet nazariyesini (Östrup'un nazariyesi) reddeder ve daha ziyade İskender efsanesile bir ilgi bulur.

⁵⁰ Ögel, mez. makale, s. 97. Kurt şeklinde tezahür eden Tanrı ile evlenen prenses motifi Kao - che'lerde görülür.

⁵¹ Köprülüzade M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1920, s. 56 - 75. B. Y. Vladimirtsov, Mogolların İçtimai Teşkilâtı, terc. Abdülkadir İnan Ankara 1914, s. 84. Kurt efsanesinin yaygınlığı için bak. A. İnan, Türkiyat, M. II, s. 131.

⁵² Türk Medeniyeti Tarihi, s. 88, 193.

⁵³ İmperator için Gök Tanrı oğlu unvanı Uzak Şark kültür çevresinde yaygındır. Türk ve Çin hakimiyet telâkkileri, henüz lâyikile araştırılmamıştır. Çin'de devlet ve hakimiyet telakkisi için bak. O. Franke, Aus Kultur und Geschichte Chinas, Pekin 1945, s. 271 - 312.

⁵⁴ Z. V. Togan, İbn Fadlan, Exk. 100 a. s. 273 vd.

Bu esas telakkinin kuvvetle yaşadığı sahalarda *Nogay*, *Mamay*, *İdigu* (Edike) gibi çok kudretli beylerden hiç biri *han* unvanı almağa cesaret edememiştir. *Timur*, bir cihan imperatorluğu kurduğu halde *han* unvanı alamamıştı. Fakat mezar kitabesinde Alangoa'nın ilâhi menseden oğlu Budhunçar'ın soyuna çıkarıldığı gibi bir taraftan da peygamberin ailesine bağlanmaktadır⁵⁵. Bu son nokta islâmî telâkkinin aynı derecede ehemmiyet kazandığını gösterir. *İdigu'da* kendisini soyca Halife Abu Bekir'e bağlıyordu⁵⁶. İslâmiyetin yerleşmeğe başladığı Kıpçak bozkırlarında eski Türk ananesi ile muvazene kurabilecek bir nüfuz kaynağı ancak peygamber ve halifesi olabilirdi.

Osmanlılarda hakimiyetin ve hanedanın menşesine dair muhtelif görüşler meydana çıkmıştır. Çeşitli tarihi rivâyetlerde ifadesini bulmuş olan bu görüşler, tabiatile muayyen muhitlerin, devirlerin ve hattâ politikaların damgasını taşımaktadır. Bu rivayetler efsanevi mahiyetlerine rağmen muayyen gelenekleri ve temayülleri ifade etmek bakımından önemlidir. Tespit edebildiğimize göre, en eski rivâyet XIV. asır sonlarına doğru teşekkül etmiş olup⁵⁷ Osman'a veya babası Ertuğrul'a, *beyliğin Selçuk sultanları tarafından tevcih olunduğunu veya Osman'ın son Selçuk sultanına halef seçildiğini iddia eder.* Bu rivâyet, *Yıldırım Bayezid* devrinde Osmanlı tarihi ilk defa bir bütün halinde düşünüldüğü ve terkip edildiği zaman meydana çıkmış olup o devirdeki Osmanlı iddialarının tesirini taşır. Yani bunda, bir taraftan Timur, öbür taraftan Mısır Memlûkleri karşısında Anadolu'da Osmanlı yayılışını meşru göstermek gayreti görülür. Esas itibarile bu görüş, islâmî *hilâfet* ve *velâyet* müessesesine dayanır. Otoritesini halifeden almış sayılan Selçuk sultanı bu otoriteyi emâret şeklinde uc beyi Osman'a veya Ertuğrul'a tevcih etmiştir. *Âlât-i mulûkiyye* denilen muayyen senbollerin (menşur, bayrak, kılıç, at, davul) bağışlanması suretile Osman, beylik otoritesini üzerine almıştır. Bu rivâyetin başka versiyonlarında hulefâ-i râşidînden Osman'ın kılıcının gönderildiği veya son Selçuk sultanının Osmanı veliahd yaptığı iddia olunur. Bu rivâyet merkezde, sarayda ve ulema muhitlerinde doğmuş ve benimsenmiş olmalıdır. Yıldırım Bayezid'in aynı muhitlerin tesir ve ilhamile Anadolu'da hakimiyet iddialarını meşrulaştırmak için Mısır'daki Abbasi halifesin-

⁵⁵ Herzfeld, mez. makale, s. 322.

⁵⁶ Abdülgaffar, *Umdetü't-tevârih*, TOEM ilâvesi, s. 204; A. İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi*, THİM, I. s. 125.

⁵⁷ Ahmedî'ye ve Şükrullah'a kaynak olan bu rivâyet hakkında 1953 Temmuzunda Londra Üniversitesi Şark ve Afrika Tetkikleri Mektebinde toplanan İslâm Tarihçiliği Konferansına sunduğum tebliğde tafsilât vermiştim. Bu konuda ayrı bir tetkik hazırlamaktayım.

den *Sultanu'r - Rûm* unvanını istediğini biliyoruz ⁵⁸. Bu unvan, evvelce Selçuk sultanlarına verilen bir unvandır ⁵⁹. İşte menşeyini Osmanlı devletinin o zamanki gelişme şartlarına irca edebileceğimiz bu islâmî telâkki yanında daha sonraları kuvvet kazanmış görünen ikinci bir telakkinin yer almış bulunduğunu görmekteyiz.

Bu ikinci telâkkiyi aksettiren rivâyet, II. Murad'ın ilk saltanat yıllarında meydana çıkmış olan tarihi terkiplerde görülür ⁶⁰, ve âşikâr surette ananevi *Türk devlet telakkisine* bağlanır. Buna göre, *Osman Gazi, Oğuz Han*'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu *Kayı Han*'dan inmektedir. Osman'ın kabilesi *Kayı kabilesidir* ve o, bu kabilenin irsî reisidir. Osmanın soyunu Oğuz Han'a çıkararak bir şecerede düzülmüştür ⁶¹. Türk geleneğini devrin temayüllerine uygun olarak Osmanlı, hattâ Anadolu Selçuk tarihine sokmuş olan *Yazıcı - zâde Ali'de* ⁶² bu görüş en kuvvetli ifadesini bulmuştur. Ona göre "Kayı'dan Ertuğrul oğlu Osman Beği Uc'daki Türk beğleri derilüb kurultay edüb Oğuz türesin soruşub Han diktiler.. Gün Han'ın vasiyeti Oğuz türesi mucebince hanlık ve pâdişahlık Kayı soyu var iken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve pâdişahlık degmez." Bu telâkkinin Osmanlı hanedanı tarafından tutulduğunu ve benimsendiğini biliyoruz. O kadar ki, ilk defa olarak II. Murad, paraları üzerine *Kayı* boyunun damgasını bastırmağa başlamıştır ⁶³. Bu cereyan, *romantik bir hareket* olarak vasıflandırılmamalıdır. Esas gaye, Timur ve oğullarının iddia ve tehditleri karşısında Osmanlı hanedanının *durumunu kuvvetlendirmekten* ibaret görünmektedir ve bir dereceye kadar da Uc'larda Türkmen boyları arasında hakim ananevî telakkiye bir dönüşü ifade etmektedir. Nihayet şunu da kayd etmek gerekir ki, Timur istilâsından sonra bütün Yakın - doğu memleketlerinde göçebe devlet gelenekleri kuvvetle canlanmıştı ⁶⁴. 15. asır ilk yarısında Timur oğulları, Osmanlılar üzerinde

⁵⁸ İbn al-Furât'tan naklen P. Wittek. *Le Sultan de Rûm*, *Annuaire de l'Institut... Orientale*, Brüksel, VI (1938).

⁵⁹ Aynı yer.

⁶⁰ Bak. not 57.

⁶¹ Bu şecereler üzerinde en etraflı tetkiki P. Wittek'in kalemine borçluyuz : *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1936, ve keza bak. F. Köprülü, *Belleten* 28, s. 284 - 303.

⁶² *Tarih - i Âl - i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan kt. No. 1390, 1391, eser hakkında bak. A. S. Erzi, *İbn Bîbî*, IA, v. s. 715 - 7.

⁶³ Halil Edhem (Eldem), *Meskükât - i Osmaniyye*, İstanbul 1334, s. 58, 68 ; F. Köprülü, *Osmanlıların Etnik Menşeyi*, *Belleten* sayı 28. s. 294 ; F. Sümer, *Kayı*, IA cüz 69, s. 461 - 62.

⁶⁴ Mogollardan sonra Timur darbesi İslâm dünyasında derin bir tesir bırakmıştır. Buna benzer gelişmeler Magrip'te ve İspanya'da görülmüştü. Devletlerin kuruluşunda kabile asabiyyetine o derece mühim bir yer veren İbn Hadûn'un fikirlerinde bu gelişmelerin bir tesirini görmemeğe imkân yoktur. Yazıcı zâde de diyor ki :

üstünlük ve metbûluk iddia ediyorlardı. Cengiz Han oğullarının mümes-sili gibi hareket eden *Timur*, Osmanlılara bir *uc - beyi* sıfatile ancak Selçuk devletinin ananevi hududları ötesinde Uc bölgesinde meşru bir hakimiyet tanıyor ve İlhanlılar zamanında olduğu gibi Osmanlıların itaat ve inkiyadda bulunmalarını istiyordu ⁶⁵. Yıldırım Beyazid, bu iddialara *Sultanu'r - Rûm* sıfatile karşı koymak istedi, fakat rakibi tarafından ezildi. Bayezid'in oğulları ve bütün Anadolu beyleri Timur'un metbuluğunu tanıdılar. Timur'un oğlu Şahruh, bu durumu devam ettirmek istedi. Bu tarihlerde Osmanlı hanedanı, Doğu'da yazılmış eserlerde meçhul ve aşağı bir soydan gösterilmekte idi ⁶⁶. Ancak Karakoyunlu Cihanşâh gibi dost hükümdarlar Osmanlı padişahını Oğuz Han'a bağlayan şecereye bir değer veriyorlardı ⁶⁷. II. Murad, Şahruh'un metbûluk iddialarını reddetmek cesaretini gösteremiyordu ⁶⁸. 1436'de Şahruh Anadolu beylerine, bu arada II. Murad'a tâbiyetlerini göstermek üzere hilatlar göndererek giymelerini istediği zaman, Osmanlı Sultanı bu emri istemeyerek yerine getirmek mecburiyetini duymuştu. Fakat bunu nakl eden Arap kaynağı, Osmanlı sultanının bu işi resmen değil, hususî bir mecliste yaptığı ve ehemmiyet vermemiş olduğunu kaydeder ⁶⁹. Bu şartlar altında Oğuz Han ve Kayı ananesine Osmanlılarda bu devirde niçin o derece ehemmiyet verilmiş olduğu kendiliğinden anlaşılır. Osmanlı Sultanı böylece kendisini Doğu âlemine hakim bulunan Türk ve Mogol hanedanları seviyesine çıkarmağa çalışıyor, başka bir ifade ile Türk-Mogol devlet ananesindeki meşruiyetçiliğe tâbi oluyordu. Diğer taraftan bu iddia, bilhassa *Osmanlı Uc'larındaki* Türkmen gazilerine ve *Anadolu'da Türkmen muhitlerine* hitap etmekte idi. Karakoyunlular ve Dulgadırlılar bu Osmanlı görüşünü benimseyorlardı. Kayde değer ki, II. Bayezid devrinde Memlûklere karşı Ramazan oğulları meselesi ehemmiyet kaza-

«Eğer Arab ve eğer Acem ve eğer Türk her tâyifenün yürüğünden (Padişahlar) huruç etmişlerdir... mecmû-i tevârihi mutâla'a kılanlar bu sırra muttali'dirler.»

⁶⁵. Bak. M. Halil Yinanc, *Bayezid I*, IA cüz 15.

⁶⁶. Kadı Burhaneddin adına yazılan *Bezm u Rezm*'de (İstanbul 1928, s. 382) Osman oğlu "sade bir Mogol" sayılıyor. Mogol ile Türkü bu kaynağın aynı telakki ettiğine dair karşıla, s. 340. Timur'un resmî tarihi *Zafernâme*'ye göre de (N. Lugal terc. Ankara 1949, s. 260) o Bayezid'e : "biz senin aslını neslini biliriz... haddinden büyük sözler söylüyorsun." diye yazmıştır.

⁶⁷ Şükrullah, *Behcetü't - tevârih*, Adsız neşri, İstanbul 1949, s. 51.

⁶⁸. Murad'dan Şahruh'a mektup, Esad ef. kitapları yazma No. 3333, 23 a - 28 a, Bundan başka Feridun Bey Münşeât'ındaki mektuplar (c. I, s. 150, 192). Keza bak. Benim, *Murad II*, IA.

⁶⁹ İbn Tagribirdi, *An-nucûm' az-zâhira*, Popper, neşri, c. VI - 2, s. 734.

nınca, Osmanlı tarihçileri, onların mensup bulunduğu Türkmen kabilelerine de akrabalık iddiasında bulunacaklardır ⁷⁰. Osmanlı Kayı şeceresi Orta - Asya ananesine bağlı *Türkmen muhitlerinde* bir akis bulmakta idi.

Nihayet Rumeli'de *Osmanlı Uclar'*ında eski Osmanlı Uc ananesi ve Türk gelenekleri kuvvetle yaşamakta idi. Gerek Üsküp gerek Karinâbâd - Deliorman gerekse Serez - Tırhala uc bölgelerinde uc kuvvetlerinin büyük kısmını Anadolu'dan göçmüş Türkmen - Yörük grupları teşkil etmekte idi ⁷¹. Bunların bey - hükümdar ideali, saray muhiti haricinde yazılmış olup gazilere hitap eden anonim *Tevârih - i Âl - i Osman* ve Âşık Paşa - zâde tarihinde kuvvetle aksettirilmiştir ⁷². Bunlarda ideal hükümdar, meselâ Hazarlarda olduğu gibi, mal ve hazine yığmaktan kaçınan, fakir fakat son derecede âdil bir hükümdar olarak tasvir olunur. Tıpkı Orhon kitabelerinde kayd edildiği gibi, onun kaygısı tebaasını giydirip doyurmaktır, keza Orta - Asya toylarına benzer umumî ziyafetler bu tarihlerde önemle kayd ve işaret edilmiştir. Onlarda Orta - Asya destanlarından birçok unsurları ihtiva eden menkıbelerden birisi, Osman'ın hakimiyeti alışına ait olanı, konumuz bakımından bilhassa dikkati çeker. Osman rüyasında göbeğinden bir ağaç çıkararak bütün dünyayı kapladığını görmüş, sabah yanında misafir kaldığı şeyh bu rüyayı tabir ederek onun soyuna dünya hakimiyetinin Tanrı tarafından bağışlandığını müjdelemiş. Bu ilâhî âtîfetin sebebi, rivâyete göre, Osman'ın uykuya varmadan önce Kur'ân-i kerîme gösterdiği hörmettir. Bir gaziler muhiti için temamlile kabili izah olan bu islâmî motif yanında diğer unsurlar, yani Tanrı'nın muayyen bir remizle dünya hakimiyeti bağışlaması, bu remizli haberi bir din ulusunun tefsiri, rüya ve ağaç gibi motifler temamlile Orta Asya menşe efsanelerine irca olunabilir. ⁷³. Filvaki F. Köprülü'nün gösterdiği gibi ⁷⁴ bu menkıbe daha önce başka Türk - İslâm hanedanları için kullanılmıştır. Fakat bizim için ehemmiyetli olan nokta, Osmanlıların bunu benimsemiş olmalarıdır. İslâm dünyasında, bir İslâm camiası üzerinde hakimiyet hakkının sultanlara *doğrudan doğruya Allah tarafından bağışlandığı* ve fiilen elde edilmiş otoritenin *te'yîd - i ilâhî* yi tazammun ettiği görüşü, 13 - 15. asırlarda yerleşmiş ve böylece eski hilâfet görüşü, yani otoritenin Halife tarafından *delege* edildiği nazariyesi hükümden

⁷⁰ Oruc, Manisa Kütüp. yazması başında.

⁷¹ Bak. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar*, İstanbul 1957; Ö. L. Balkan, *İktisat Fak. Mecmuası*, İstanbul, c. 15, harita.

⁷² Âşık Paşa - zâde, Giese neşri; s. 34 - 35; Anonim, Giese neşri, s. 31.

⁷³ Bak. yukarıda not 51; ağaç motifi için bak. B. Ögel, *Uygurlarda menşe efsanesi*, s. 20; Z. Gökalp, mez. eser, s. 54, 69, 71, 94.

⁷⁴ *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935, s. 23.

düşmüştü. Bizzat bu gelişmede Türk devlet geleneğinin tesiri de kabul edilmektedir ⁷⁵. Her hal ü kârda Osmanlı hanedanında hakimiyetin menşei telâkkisinde Orta - Asya Türk geleneği devam etmiştir. Hükümdarlığın intikali meselesi ise, bu umumî telakkiye bağlı bir meseledir. Başka bir deyimle Osmanlılar hakimiyetin bir soyda, hükümdar ailesinin bir uzvunda ve nihayet bir halk ve ülke üzerinde takarrurunu, beşerî kanun ve tertiplerin değil, Tanrı'nın tâyin ettiğine inanıyorlardı.

Orta - Asya Türk, ve Mogollar'ında hanın bir *kurultay* (kuriltay) da seçilmesi muayyen bir verâset kaidesi olmadığını gösteren başka bir delil teşkil eder. Kök - Türklerde, İran Mogollarında ve Altun - Ordu'da ataları bir kaç batın önce han olmuş kollardan inen prenslerin han ilân edildiğini görmekteyiz. Kurultaylar, hanedan azasile büyük kumandan ve memurların ve tâbî prensiplerin iştirak ettikleri toplantılardır, ve hakiki bir seçim meclisi olmaktan uzaktır. Kurultay müessesesinin oldukça saf bir şekilde devam ettiği Kırım Hanlığında hakiki durumu ortaya koyan bir çok tafsilâta malik bulunuyoruz. Orada en kuvvetli ve mümtaz dört kabile reisi, *Karaçu beyleri* ve daha ziyade onların başı olan Şirin kabilesi beyi hanın tâyininde esas rolü oynamakta idi. Osmanlı Padişahının gönderdiği hanı bu kabileler tanımadıkları zaman umumiyetle silâha baş vururlardı. İran Mogollarında ve Altun - Ordu'da durum aynı şekilde cereyan etmiş, yani umumiyetle kudretli bir beyin desteklediği prens hanlığa geçmiş ve kurultay fiilen eski şamanî geleneklere göre cereyan eden yarı dini bir cülûs ve bîat merasimi olarak kalmıştır. Askeri kuvvetleri kendine tâbi bulunduran beyler ve vezirler, umumiyetle kimin tahta geleceğini *fiilen* tâyin etmişlerdir. Kök - Türklerde böyle olmuştur (bak. Lin Mau - Tsai, s. 44). Anadolu Selçuklularından İzzeddin Keykâvus I. ölünce (1220) askeri kuvvetlerin başında bulunan en büyük ümerâ ile vezir, tugrâî ve münşî-i hâs toplanıp kimi sultan yapacaklarını müzakere ettiler ve sonunda melikü'l - ümerâ Seyfeddin Ay - apa'nın dediği oldu (İbn Bîbî, s. 273 - 73). Osmanlılarda umumiyetle veziriazamlar bu işte birinci derecede rol oynamışlardır. Fakat ilk zamanlara indikce uc - beyinin de bu meselede merkez karşısında oldukça bağımsız bir duruma sahip olduğu ve tahtın sahibini tâyin ettiği görülmektedir (bilhassa Fetret devrinde ve I. Mehmed ve II. Murad zamanlarında). Eski Osmanlı rivayetlerinde, bir taraftan Yazıcı - zâde'de diğer taraftan Neşrî'de, Osman Gazi'nin bir kabile toplantısında bey seçildiği iddia olunur. Neşrî'deki dikkate değer rivayet (s. 25) şudur: "Göçer - evler bazı Osman'ı ve bazı Ertuğrul kardaşı Osmanın ammist Dün-

⁷⁵ H. A. R. Gibb, *Constitutional Organization*, in *Law in the Middle East*, ed. Khadduri - Liebesny. Washington 1955, s. 21. Fakat o, eski İran tesirini de ilâve eder.

dar'ı beğ kılmak istediler, amma kendi kabilesi Osman'ı vecih görüb el altından haber gönderüb halk ortasına gelicek DüNDAR halkın Osman'a meyl ü inkıyâdın görüb beğlikden vaz gelüb Osman'a bî'at etti." Buna karşı Aşık Paşa - zâde (s. 34) Orhan'ın ahilerden bir toplantı önünde beyliğe geçtiğini nakleder. I. Murad'ın ölümü üzerine "beyler bir yere gelüb ittifak ettiler. Bayezid'i atası yerine revâ gördüler" (Oruc, s. 26). I. Murad'ın ve II Murad'ın tahta geçişlerinde babalarının vasiyeti kadar vezirlerin de büyük rolü olmuştur. Müteakip devirlere ait cülûs fermanlarında padişahlar Allah'ın inayeti ve "ittifâk-i eshâb - i ârâ ve şûrâ ile" tahta geçtiklerini belirtmeği âdet edinmişlerdir. Fakat artık bu devirde Türk - Mogol kurlutay geleneği değil, temamilen islâmî bî'at müessesesi düşünülmektedir. Esasen gerek eski kurultaylarda gerekse Selçuklularda ve Osmanlılarda Sultanı tâyin için toplanan vezirlerden ve ümerâdan mürekkep meclislerde fiilen kuvvet ve menfaat hesapları rol oynamakla beraber, binnazariye Tanrı'nın iradesinin neticeyi tâyin ettiği esas kabul edilmektedir. Herhalde bu meclisler hiç bir şekilde Roma da olduğu gibi halkın hakimiyet haklarını imperatora intikal ettiren Senato'ya benzetilemez.

Tahta namzed kardeşler arasında analarının asil soydan olup olması bir fark yaratırdı. Kök - Türklerde Ta - lo - pien, anası asil olmadığı için kardeşi ölünce onun vasiyetine rağmen tahta seçilmemiş ve yeğeni An - lo kagan olmuştu (bak. *Liu Mau - Tsai's*. 44 - 45, *Sui - schu*'dan naklen). Mogollarda şehzadelerin hukuku üzerinde analarının menşei rol oynardı (Spuler, *İran Mogolları*, s. 276 - 7). Osmanlılarda başlangıçta bu geleneğin devam ettiğini gösteren bazı işaretler vardır: Arap tarihçisi İbn Hacer (*Anbâ'ül - Gümri*, H. 799 senesi vekayiinde) Savcı'nın (Ya' - kub olacak) anası hıristiyan olduğu için tahta seçilmediğini kayd eder. 15. asır ilk yarısında Osmanlı sarayında mühim hizmetlerde kullanılan Şükrullah, tarihinde şehzadelerin cariyeden mi bey kızından mı olduğunu belirtir. Fakat 15. asırda dahi Osmanlıların artık buna ehemmiyet vermedikleri muhakkaktır. Eski Türk geleneklerine daha ziyade bağlı olan Karamanlılar'da bu mesele halâ nazarı itibara alınmakta idi. Şunu da kayd etmeliyiz ki, Kök - Türklerde dahi bu âmil kesin bir rol oynamamıştır.

II. *Hanedan ve Ülüş sistemi*: Türkler'de hakimiyet mefhumuna bağlı bir esas da, hakimiyetin han ailesi içinde *muayyen bir şahsa değil, ailenin tümüne* ait olmasıdır. Step imperatorluklarının muayyen bir sistem dahilinde bir kabileler konfederasyonu olarak teşkilâtlandırıldığını ve bu konfederasyonun muhtelif kademelerinde hakimiyetin han ailesi arasında üleşildiğini müşahede ve tespit eden müdekkiklerden sonuncusu O. Pritsak'dır ⁷⁶.

⁷⁶ UAJ, Bd. 26 (1954), sayı 3 - 4, s. 218 vd.

Hsiung - nu'larda, Kök - Türklerde, Cengiz Han'ın Mogol imperatorluğunda aynı esasları bulmaktayız. Bu sonucusu hakkında nisbeten geniş tafsilâta malik olduğumuzdan misâllerimizi ondan alacağız *Ülkenin han ailesinin müşterek malı ve mirası gibi telakki edilmesi ve hanedan âzası arasında taksimi şüphesiz göçebe kabile anlayışına ve teşkilâtına bağlanabilir.* Cengiz Han'dan önce Mogol hukukuna göre, baba ve ananın mirası oğullar arasında taksim olunur ve küçük oğul babanın ev ve barkına tevarüs ederdi ⁷⁷. 1640 tarihli Oyrat kanununa göre de ⁷⁸, ata yudunun vârisleri oğullardır, bunların içinde en küçüğü baba ocağının vârisidir. Babanın sağlığında evlenip ayrılan çocuklar miras hisselerini alırlar, ancak en küçük oğul daima ocağa bağlı kalır. Cengiz Han Yasa'sına göre, mülkün taksiminde büyük küçükten çok alırdı. Bir birlik halinde kalan Han ailesi üyelerinden herbirinin umumi gelir üzerinde hakkı vardı ⁷⁹. Feth edilen topraklar hükümdarın hâssa mülkü, *incü* sayılırdı. Bu topraklar hanedan üyeleri arasında taksim olunurdu. Muhtelif bölgelerde dağınık olarak bulunan *incü*'lerden başka bir de imperatorluğun muhtelif bölgeleri *yurt* olarak prenslerin idaresine verilirdi ⁸⁰. Cengiz Han, daha sağlığında İrtiş nehrinden batıya Doğu - Avrupa'ya doğru uzayan ülkelere, yani imperatorluğunun *Ulug yurttan* en uzak parçasını büyük oğlu Cuci'ye vermiş, bugünkü Türkistan ve Efganistanı ikinci oğlu Çagatay (Ça'adai) a, Cungarya'yı Ögedey'e tevcih etmiş ve Mogol imperatorluğunun çekirdek bölgesi Karakorum ve Mogolistan'da, *Ulug yurt'ta* küçük oğlu Tuluy (Tului) u alıkoymuştu. Bu bölgeler, 13. asır sonlarına doğru fiilen bağımsız hanlıklar haline gelmiştir.

Burada kayde değer nokta, imperatorluğun hanedan âzası arasında *kabilevî hususi mülk kaidelerine* tâbi tutularak üleşilmesidir.

Oğuz Han menkıbesi, ülkenin oğullar arasında taksimi geleneğini açık bir şekilde aksettirir. Oğuznâmenin Uygur versiyonunda Batı'ya gönderilen kardeşler, Doğu'ya gönderilenlere tâbi sayılmışlardır.

Büyük Selçuklular daha siyasî bir teşekkül olarak meydana çıkmadan Cend Uc'unda faaliyette iken (XI. asır başları) Selçuk'un oğullarının ve torunlarının muayyen bölgelerde faaliyette bulunduğunu görmekteyiz. Büyük oğul Mikâil o zaman Uc'ta gaza bölgesine gönderilmiştir ⁸¹. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında ülkenin hanedan âzası

⁷⁷. C. Alinge, *Mogol Kanunları*, terc. C. Üçok, Ankara Hukuk Fakültesi Mec. cilt XI (1954), s. 297 - 8.

⁷⁸ Aynı yer.

⁷⁹ B. Y. Vladimirtsov, *Mogollarda İctimai Teşkilât*, s. 86, not. 84.

⁸⁰ Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 278 - 79.

⁸¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, DTCFD, C. XV, sayı 1 - 3, s. 119.

arasında muayyen hakimiyet sahalarına taksimi vaz geçilemez bir kaide olarak daima tatbik olunmuştur. Mikâil'in, daha babasının sağlığında ölümü üzerine İsrâil Arslan ailenin başı olmuştu. Sonradan onun ahfadına batıdaki en uzak Uc bölgesi, Anadolu, yurtluk olarak bırakılmıştır. Anadolu Selçuklularından II. Kılıç Arslan'ın daha sağlığında (1195 lerde) ülkeyi oğulları arasında taksimi bilhassa zikre değer. Onlar, kendi bölgelerinde bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmekte idiler ⁸². Z. V. Togan, ülkenin taksimini *ülüş sistemine* bağlamaktadır ⁸³. *Orun ve üyelüş* sistemini kabile hukukunda inceleyen Abdülkadir İnan ⁸⁴, kabilenin yerleşmesinde obaların oğullar arasında muayyen bir sisteme göre tertiplendiğini, küçük oğlun atanın merkezdeki obasında kaldığını, ondan sonra büyük oğlun obası geldiğini göstermiştir.

1333 - 34 lerde Anadolu'da Türkmen beyliklerini ziyaret etmiş olan İbn Batûta, ülkenin oğullar arasında taksimi usûlünü ehemmiyetle kayd etmiştir ⁸⁵. Anadolu beyliklerinde bu âdetin, sonradan kuvvetle İran tesirine tâbi olan Selçuklularda görüldüğünden daha esaslı bir şekilde tatbik olduğunu görmekteyiz ⁸⁶. Türk geleneklerinin kuvvetle yaşadığı Uc Türkmen devletlerinde bunun böyle olması da tabiidir. Bu beyliklerden biri olarak tarih sahnesine çıkmış olan Osmanlılarda bu sistemin tatbikine ait bazı dikkate değer kayıtları burada nakl edelim. Neşri'deki bir rivayete göre ⁸⁷ Osman Gazi Bizans imperatorluk kuvvetlerine karşı kazandığı bir zaferden sonra hakiki bir siyasî teşekkülün hakimi durumuna yükselmiş ⁸⁸ ve devletini teşkilâtlandırmıştı. O zaman "*Karacahisar sancağını oğlu Orhan Gazi'ye verdi ve subaşılığını karındaşı Gündüz'e verdi..... bir oğlu Alâeddin Paşayı kendü yanında kodu.*" Alâeddin Paşa bütün eski rivâyetlerde Osman'ın küçük oğludur. Onu yanında alıkoymuştur, fakat büyük oğlu Orhan'a doğudaki Uc sancağını vermiştir. Orhan sonra batıdaki Uc'a gelmiş ve Bursa'yı zaptetmiştir. Orhan beyliğe geçtikten sonra 1331 de "*Bursa'yı bir oğlu Murad Han Gazi'ye verüp*

⁸² O. Turan, IA, cüz 63, s. 696.

⁸³ Z. V. Togan, Umumi Türk Ta., s. 201, 278.

⁸⁴ Orun ve Üleş meselesi, THİM, I, 127.

⁸⁵ Şerif Paşa terc. I, 311 - 356.

⁸⁶ Bak. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941, s. 143 - 186. H. Edhem, Düvel - i İslâmiyye, s. 269 - 320.

⁸⁷ Taeschner neşri, I, s. 32 - 34.

⁸⁸ Bu zafer Baphaeon'da Muzalon'a karşı kazanılmıştır. Neşri'de s. 32) İstiklâl - i Osman Gazi başlığı altında anlatılan zaferle Pachymeres'in Baphaeon muharebesi aynı olmalıdır. Baphaeon mevki Yalova ile İzmit arasında kâin olacaktır. Hammer'denberi bu yerin Koyun - hisarı olarak alınması neticesi olarak Osmanlılar'ın Bursa ovasını istilâ etmelerine yol açan Koyun - hisârı muharebesine ait tafsilât yanlış olarak Baphaeon muharebesine atf olunagelmıştır.

adını Bey Sancağı koydu, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi." ⁸⁹. Orhan, Akça - koca ölünce onun Uc bölgesini büyük oğlu Süleyman'a tevcih etti ⁹⁰. "İn - önü sancağını oğlu Murad Gazî'ye verdi kim ol kiçi oğludur" ⁹¹. Süleyman İzmit ucunda fetihlere devam etti. Karesi beğliği alınınca Orhan "Ulu oğlu Süleyman Paşa'yı getirib Karesi - elini ona mansıp" verdi ⁹². Buradan Rumeli fethine girişen Süleyman, Gelibolu ucunun beyi olmuştur. I. Murad da büyük oğlu Bayezid'e yeni alınan Kütahya uc - sancağını verdi, ikinci oğlu Ya'kub'a Karesi'yi tevcih etti. 1373 de bir sefere çıktığı zaman küçük oğlu Savcı'yı merkezde bıraktı ⁹³.

Orhan oğlu Süleyman, Rumeli'de sancak beyi olan yeğane Osmanlı şehzadesidir. Onun bu ucta yaptığı mühim fütuhatla devlet içinde eşsiz bir mevki ve kudret kazandığı o devre yakın kaynaklardan anlaşılmaktadır ⁹⁴. 1373 de Savcı'nın Rumeli'de isyana sebep olduğu da kaydedilmektedir. Şehzadelerin bundan sonra daima Anadolu'daki eski beylik merkezlerine tâyin edildiğini görmekteyiz. I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed büyük oğullarını, bu devirde şark işleri dolayısıyla fevkalâde bir ehemmiyet kazanan Amasya uc beyliğine tâyin etmişlerdir.

Hülâsa, Osmanlılarda *übiş* sisteminin belli başlı hususiyetleriyle yaşadığına şüphe yoktur. En mühim uc bölgesinin büyük oğula tahsisi ve başlangıçta merkezî bölgenin, Bey - sancağının küçük oğula verildiği bilhassa kayde değer.

III. *Veliahdlik Müessesesi*: Gördük ki, kabilevî geleneklerin yaşadığı Orta - Asya feodal imperatorluklarında hakimiyet ve hükümdar anlayışı, bu hakimiyetin intikali şeklini de tâyin etmiştir. Bununla beraber bir takım gelişmelerin ve *dış tesirlerin* bu esas geleneği tadile çalıştığını da görmekteyiz. Mutlak otoritesi kurulan Kagân, *türe*, *yasa* koyma salâhiyetini de kazanır, buna dayanarak hakimiyeti doğrudan doğruya kendi oğullarına sağlamak, yahut onlardan birini veliahd tâyin ederek kendisinden sonra tahta geçmesini temin etmek isteyebilirdi.

Veliahd tâyini, Orta - Asya Türk ve Mogol devletlerinde eski bir müessese olarak görünmektedir. Meselâ M. 759 da Uygur hükümdarının büyük oğlunu veliahd tâyin ettiğini biliyoruz ⁹⁵. Cengiz Han da üçüncü oğ-

⁸⁹ Neşri, s. 46.

⁹⁰ Neşri, s. 43.

⁹¹ Oruc, Fr. Babinger neşri, Hannover 1925, s. 15. Herhalde o zaman Halil ve İbrahim henüz doğmamışlardı.

⁹² Neşri, s. 47.

⁹³ Sa'deddin, *Tâcu't - tevârih*, I, s. 100.

⁹⁴ Bak. Ahmedî, *İskendernâme*, N. S. Banarlı neşri, Türkiyat Mec. VI, s. 119 - 120.

⁹⁵ Ögel, *Belleten*, sayı 75, s. 351.

lu Ögedey (Ogodai) ı veliahd yapmış ve diğer oğullarına bunu tasdik ettirmişti ⁹⁶. Cengiz Han ölünce, büyük cihangirin hatırasına son derece bağlı olan Mogollar, kuriltay'da Ögedey'i Hanlık tahtına oturtarak bu vasiyyete riâyet ettiler. "Hassa kuvvetlerle devletin merkez kısmı Ogodai emrine verildi" ⁹⁷. Fakat yine biliyoruz ki, başka Mogol hanlarının tâyin ettikleri veliahdler kuriltay tarafından her zaman hanlığa getirilmemiş, yerlerine başkaları seçilmiştir ⁹⁸. Anadolu Selçuklularında hükümdarın seçtiği veliahd çok defa kardeşleri tarafından tahttan uzaklaştırılmıştır. Şu dikkate değer misâl zikre değer: Sultan I. Mes'ud memleketi üç oğlu arasında taksim ettiği zaman büyük oğlu Kılıç Arslan'ı Konya Sultanı sıfatile diğerlerinin metbûu yaptı ve veliahd tâyin etti. Mes'ud emirlerin huzurunda onu tahta oturttu, başına saltanat tacını koydu ve bütün emirler onun önünde eğilerek bîat resmini yerine getirdiler. Babasının ölümünde Kılıç Arslan tahta çıktı. Fakat, kardeşi Şâhîşâh bunu tanımadı, ⁹⁹. Görülüyor ki, veliahdlik hattâ bîat, hükümdar öldükten sonra bağlayıcı hukuki mahiyetini gaybetmektedir. Zira biliyoruz ki, hükümdarın ölümüyle birlikte kanunlar ve hukukî tasarruflar yeni hükümdar tasdik edinceye kadar hükümdardan düşmekte, hukuki mesnetten mahrum sayılmakta idi ¹⁰⁰. Hattâ bazan kardeşler, tahtın içlerinde birine veliahdlikle tahsisine karşı gelirler, isyan çıkarırlardı ¹⁰¹. Onlar veliahd tâyinini kendi haklarına bir tecavüz telakki etmekte idiler, zira her biri kendini *Tanrı'nın inâyetile* tahta geçmeğe nâmzed saymakta idi. Eski Osmanlı rivâyetinden anlaşıldığına göre, Osman, Orhan'ı bir nevi veliahd yapmıştır. "Hem eyidürdi kim, oğlum Orhan benim zamanımda şevket bulsun" ^{101 a}. Osman öldüğü zaman kardeşi Alâeddin ona "atam hal - i hayatında beğliği sana tefvîz kılmıştır" demiştir ¹⁰². I. Murad ve I. Mehmet ölüm

⁹⁶ Mogolların Gizli Tarihi, A. Temir terc. s. 96.

⁹⁷ Aynı eser, s. 191.

⁹⁸ Spuler, İran Mogolları, s. 280 - 81.

⁹⁹ O. Turan, IA, cüz 63, s. 688.

¹⁰⁰ Osmanlılarda yalnız memurların ve askerinin beratları değil, aynı zamanda toprak tasarrufuna ait her türlü vesikalar yeni sultan tarafından yenilenmek icab ederdi. Bu sebepten her cülûsta memleketin yeniden tahriri prensip olarak kabul edilmişti. Böylece Sultanın iradesine bağlı bütün kanunlar tasdik edilmiş olurdu. Yabancı devletler eski muahedeleri yeni sultanla yenilemek mecburiyetinde idiler. Osmanlılarda hukuk mefhumu hakkında bak. benim, Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, cilt XIII (1958), sayı 2, s. 106 - 7.

¹⁰¹ Anadolu Selçuklu'larından II. Kılıç Arslan'a karşı oğullarının isyan etmesi (İbn Bîbî, s. 30 vd.), misal olarak hatırlanabilir.

^{101 a} Aşık Paşa - zâde,

¹⁰² Neşri, s. 43.

döşeginde büyük oğullarını veliahd seçmişler, onların tahta geçirilmesini vasiyyet etmişlerdi ¹⁰³. II Murad 1444 de oğlu Mehmet lehine tahttan feragat edip iki sene sonra tekrar tahta geçince Mehmed veliahd sayılmıştı ¹⁰⁴. Fatih Mehmed ve onun halefleri, oğullarından biri lehine açıkça durum almağa cesaret edememişlerdir. Böyle bir temayül II. Bayezid'in ve Kanuni Süleyman'ın oğullarını babaları aleyhine harekete geçirmiştir.

Netice olarak, gerek Osmanlılarda gerekse onlardan önceki Türk devletlerinde veliahdlik, saltanatın intikalinde bir usul olarak yerleşmemiştir. Hanedanın hakimiyete müşetereken sahip bulunduğu ve hükümdarı Tanrının seçtiği geleneği henüz çok kuvvetli idi.

IV. *Büyük Oğul ve Hanedanın Hakim Kolu*: Osmanlılarda ilk sultanların büyük oğullar olduğu, büyük oğlun veliahd seçildiği yukarıda işaret edilmişti. Bu bir tesadüf eseri midir, yoksa muayyen bir durumun veya geleneğin neticesi midir, şimdi bunu münakaşa edeceğiz. Ülüş sisteminde büyük oğlun imtiyazlı durumunu belirtmiştik. Kazak-Kırgız'larda babanın obasından sonra, büyük oğlun obası, ondan sonra büyük kardeşinin büyük oğlunun obası gelirdi ¹⁰⁵. Büyük oğlun mirasta en büyük hisseyi alması, ülkenin taksiminde en mühim uc bölgesine onun tâyin edilmesi keza hatırlanabilir. Nihayet Oğuznâme'de hanlığın meşru vârisi olarak, Oğuz Hanın büyük oğlu Gün Han'ın büyük oğlu Kayı ve ahfâdı gösterilir.

Eski Osmanlı kaynaklarında ¹⁰⁶ Osman'ın ölümünde Orhan ile küçük kardeşi arasında şu konuşma naklolunur: "Alâeddin Paşa eyidür: bu vilâyet hakkındur, buna bir çobanlık etmeğe Padişah gerek... ve hem koyunlar dahi Pâdişahun şöleninün esbâbındandır. İmdi, bizüm mirâs edecek nemüz var kim kısmet edevüz, dedi. Orhan Gazi eyidür: gel imdi ol çoban sen ol, dedi. Alâeddin Paşa eyidür: Kardeş, atamızun du'ası ve himmeti senin iledür, *anın için kim kendü zamanında askeri sana koşmaş idi, imdi çobanlık dahi senindir.*" (Neşri'de fazla olarak şu ibâre vardır: "*Sen dururken bana ne iş düşermiş, hemen atam yerine sen ulu kardaşımın*" ¹⁰⁷). Bu rivâyette şu noktalar dikkâte değer: I. Beylik, ülke

¹⁰³ Behcetü't - tevârih, Th. Seif neşri, MOG I, s. 45 ; Karşıla Oruç, 45, Anonim, Giese neşri, s. 55; Neşri, s. 147. I. Murad için İbn Hacer, *Anbâ'ül - Gumr*, terc. Şevkiye İnalçık, DTCFD. C. VI (1948), s. 350.

¹⁰⁴ Bak. benim, *Fatih Devri*, I. Ankara 1954, s. 106.

¹⁰⁵ A. İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi*, s. 127. Kırgız'larda hanın ölümünde büyük kardeşi, yoksa en büyük oğlu, o da yoksa biraderinin büyük oğlu tahta geçirdi.

¹⁰⁶ Aşık Paşa - zâde, Giese neşri, s. 34.

¹⁰⁷ Neşri, s. 43.

bir aile mirası gibi nazarı itibare alınmakta olup her iki kardeş müsavi derecede hak sahibi sayılmaktadır. 2. Âşık Paşa - zâde versiyonunda Osman Gazi'nin Orhan'a ordu kumandanlığını vermiş olması, Neşrî versiyonunda ayrıca Orhan'ın büyük kardeş olması bir tercih sebebi sayılmaktadır.

Fetret devrindeki mücadeleler esnasında yaşca büyüklüğünü ileri sürerek diğer kardeşleri üzerinde üstünlük iddiasında bulunanlar olmuştur. Fakat aynı rivâyetlerde beyliğin kime ait olacağını Allah'ın elinde bir iş olduğu da belirtilmiştir.

Büyük şehzâdeye en mühim uc sancağının verilmesinin ilk devirde onlara imtiyazlı bir durum sağladığı bir hakikattir. Alâeddin'in Orhan'a verdiği cevapta da bu ifade edilmiştir. O zaman devletin en mühim kuvvetleri Uç'ta idi. Uc'a sahip olmakla en büyük kardeş, fiilen en kuvvetli durumda bulunuyordu ve askeri tecrübesi de kardeşlerinden kat kat üstün oluyordu. (Selçuklu hükümdarı Giyâseddin Keyhüsev'in uc emirlerinin müzaheretile tahtı yeğeni Kılıç Arslan'ın elinden aldığı da burada hatırlanabilir.) Orhan'ın kardeşi kendisine itiraz edecek bir durumda değildi. I. Murad da babası öldüğü sırada uc kuvvetlerinin başında olduğundan kendisine karşı gelen kardeşlerini bertaraf etmeğe muvaffak olmuştu. I. Murad'ın büyük oğlu Bayezid daha babasının sağlığında büyük bir askeri nüfuz ve şöhret sağlamıştı. Kosova meydan muharebesinden önce toplanan harp meclisinde Murad ilk sözü ona vermişti. Bayezid herkes nazarında taht için tabii bir namzed sayılıyordu. Murad ölürken tahtı ona vasiyyet etti. Hülâsa burada büyük oğul lehine *fiili bir* durumdan bahsedebiliriz.

Türk devletlerinde ölen sultanın kardeşinin tahta gelmesi de geleceğe uygundu ¹⁰⁸. Bu suretle hanedan içinde babaları tahta geçmiş müteaddid kollar türemektedir. Öteden hükümdarların tahtı kendi oğullarına hasretmek için veliahdlik müessesesinden faydalanmağa çalıştıklarını görmüştük. Fakat bu tedbir çok defa başarısızlıkla neticelenmiştir. Büyük Selçuklular'da ve bilhassa Altmordu Mogollar'ında hanedanın muhtelif kollarından inen prenslerin taht üzerinde hak iddiasile giriştikleri mücadeleler çok kanlı ve sürekli olmuştur.

Osmanlılar'da Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra Osmanlı tahtı için mücadeleler yalnız onun oğulları arasında değil, torunları arasında da devam etmiş, başka deyimle hanedan her biri beylik etmiş kardeşlerden inen kollara ayrılmıştır. Osmanlı tarihleri, *Sultan* unvanını yalnız

¹⁰⁸ Yukarıda (s. 70) Kök - Türkler'de bunu görmüştük. Diğer Türk devletleri için bak. H. Edhem (Eldem), *Düvel - i İslâmiyye*, s. 218, 223, 226, 235, 241.

Çelebi Mehmed için kullanarak diğerlerinin hükümdarlığını gizlemeğe çalışırlar. Fakat Süleyman ve Musa çağdaş Mısır Memlûk kaynakları tarafından Bayezid'in halefleri olarak kayd edilmişlerdir ¹⁰⁹. I. Süleyman (1403 - 1411) ın oğlu Orhan, amcası I. Mehmed'e karşı taht üzerinde hak iddia etmiş ve bir kısım Osmanlı beyleri tarafından da desteklenmiştir. Fakat neticede I. Ahmed'e (1603 - 1617) kadar Osmanlı tahtı babadan oğula geçmek suretiyle I. Mehmed'in ahfadı elinde kalmıştır. Gerçekte bunu sağlıyan âmil, kardeşlerin idamı âdetinin Osmanlılarda yerleşmiş olmasıdır.

V. *Kardeş İdamı Âdetinin Yerleşmesi*: Kardeşlerin idamı âdeti, Osmanlılar'da hakimiyet mefhumunda meydana gelen esaslı değişiklikle yakından ilgilidir.

Osmanlılar'ın hakimiyet anlayışında, Orta - Asya geleneklerine ne derece bağlı olduklarını yukarıda belirtmeğe çalıştık. Bununla beraber şu da bir vakiadır ki, bu telakkiler ve müesseseler çok defa aslî mahiyetini gayb ederek birer senbolden ibaret kalmış, yahut muhtelif tesirler altında gelişmiş ve değişmiştir. Osmanlı devleti ileri tekâmül safhalarında gittikçe daha gayri şahsî, daha mutlak ve bölünmez bir hükümdarlık otoritesi mefhumuna yükselmiş, buna muvazi olarak hakimiyetin intikali konusunda temamiyle farklı usûllere tâbi olmuştur. İlk mühim tekâmül, *uc-beyliğinden saltanata* geçişte olmuştur.

Orhan oğlu Süleyman Paşa, Uc beyliğini Rumeli'ye nakletmiş ve Trakya'da yaptığı geniş fütuhatla ikinci bir kuvvet olarak ortaya çıkmıştı. I. Murad Rumeli beylerbeyliğini sarayı kullarından lalası Şahin'e verdi ve en ileri uclarda yarı feodal bir durum muhafaza eden Evrenuz beyi onun emri altına koydu. Yine I. Murad şahsına bağlı bir yeniçeri kuvveti teşkil ederek bunu uclar karşısında merkezi otoritesinin desteği haline getirdi 1373 Savcı hareketi herşeye rağmen uc kuvvetlerinin hala ağır basmakta olduklarını gösterdi ¹¹⁰. I. Murad zamanında başlayan merkezileşme hareketi Yıldırım Bayezid zamanında ziyadesile süratlenmiştir. Saray teşkilâtında, idare ve maliye usullerinde, kapı - kulu sisteminin genişleyip kuvvetlenmesinde kendini gösteren bu gelişme neticesinde Osmanlı beyi bir Uc - beyi (Arap kaynaklarında "*sâhibu'l - Ucât*") olmaktan çıkarak merkezi ve mutlak otorite sahibi bir sultan haline gelmiştir. Onun Mısır'daki Abbasi halifesinden Sultanlık mensuru istediğini yukarıda kayd etmiştik. İbn Hacer ¹¹¹ Bayezid'den önce Osmanlı hükümdarlarından hiç

¹⁰⁹ Al - Aynî, *İkdu'l - cumân*, H. 807, 813, 814 hâdiseleri.

¹¹⁰ Savcı meselesi üzerinde henüz iyi bir tetkik yapılmamıştır. Bu konuda Osmanlı rivâyetile Bizans kaynakları, esas noktalarda farklıdır. Chalkokondyles'e göre hâdise Rumeli'de cereyan etmiş ve oradaki beyler (uc beyleri) esas rolü oynamışlardır.

birinin Sultan ve Melik unvanlarile anılmamış olduğunu kayd eder. Eski geleneğe bağlı olan Uc gazilerinin ve muhafazakâr muhitlerin bu gelişmeler karşısında gösterdiği tepki, anonim halk rivâyetlerinde kuvvetle kendini belli etmektedir ¹¹². Timur, Anadolu'da Orta Asya geleneğini iade etmiş, Osmanlı devletini Bayezid'in oğulları arasında yurtlara ayırmıştır. Çelebi Mehmed zamanında bütün Osmanlı ülkesinin bir Sultan'ın idaresinde tekrar birleşmesi, Osmanlı tarihinin tekrar tabii inkişaf yoluna avdet ettiğini göstermekte idi. Timur'un oğlu Şahruh, babasının kurmuş olduğu statükonun bu şekilde bozulmasını protesto eden mektubunda Osmanlı rejimile Orta Asya geleneğini şu dikkate değer satırlarla karşılaştırmakta idi : "Osmanlı Türesine göre kardeşlerinden her birini ortadan kaldırmışsın. Can kardeşleri arasında bu tarzı hareket Türe - i İlhânî'ye uygun düşmez." I. Mehmed buna meâlen şu şekilde cevap vermiştir : Kardeşler hakkında öğütleriniz baş üstüne ! Lâkin Osmanlı devletinin başlangıcından beri atalarımız müşkülleri tecrübe elile çözmüşlerdir..... İki padişah bir memlekette barınamaz. Hususile bizim etrafımızdaki düşmanlar daima fırsat beklerler. I. Mehmed devrinde, Osman Gazi'ye ait rivâyetlerde, gördüğümüz gibi amcaların ve kardeşlerin, yurdruk almaları usûlü artık tamamile terk edilmiş bulunuyordu. Sancağa yalnız hükümdarın oğulları gönderiliyordu ve bu şehzâdenin yanında giden lalalar hakikatte o bölgede idareyi ellerinde tutmakta idiler. Bu lalalar (eski atabegler) ekseriyetle Sultan'ın sarayından çıkmış kullardı. Şehzâdeler, ancak merkezden kendilerine tahsis edilen maaş (sâliyâne) ve timarlara tasarruf edebilirdiler. Orhan oğlu Süleyman'ın Koca - eli Uc bölgesinde bol bol dağıttığı mülk ve evkafa benzer tevcihler sonraki devirlerde az rastlanmaktadır. Hülâsa bu şehzâdeler, durumları itibarile diğer Türk devletlerinde gördüğümüz tekinlerden, şehzâdelerden hayli farklıdır. Bu bakımdan meselâ Selçuklulardan II. Kılıç Arslan'ın oğullarının kendi bölgelerinde merkezi divana danışmadan idarede buldukları hatırlanabilir ¹¹⁴. II. Bayezid ve Kanunî Süleyman zamanlarında şehzâdelerin sancak beyliği geleneği o derece vahim tehlikeler ihdâs etmiştir ki, nihayet Osmanlı Padişahı'nın merkezi ve mutlak otoritesi adına bu eski Türk ananesinde yeni değişiklikler yapılmış, evvelâ II. Selim ve III. Murad yalnız büyük oğullarını sancağa göndermişler ve III. Mehmed (1595 - 1603) bu usulü büsbütün ilga etmiştir. Osmanlılarda kar-

¹¹¹ Anbâ'ül - Gümür, terc. Ş. İnalçık, DTCFD, c. VI (1948), s. 192.

¹¹² Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, Giese neşri, Breslau 1922, s. 31 vd.

¹¹³ Feridun Bey, Münşeât, I, s. 151 - 152.

¹¹⁴ İbn Bîbî, s. 31.

deşlerin idamı da eski Türk devlet ananesinden ayrılığın başka bir göstirisidir.

Kardeşlerin idamı âdetinden bahsederken burada, isyan etmiş, suç işlemiş kardeşlerin veya hanedan azasının idamını kasetmiyoruz, daha ziyade suçu sâbit olmadan sırf taht için rakip teşkil eden hanedan üyelerinin idamını önceden kabul eden bir âdet veya kanunu düşünüyoruz.

Eski İran'da Arşak'larda Kiral, hanedandan herhangi biri hükümdar seçilme hakkını haiz bulunduğu için, rakiplerini yok etmek düşüncesile kendi ailesi üyelerini idam ederdi ¹¹⁵. Fakat Orta - Asya Türk ve Mogol devletlerinde, hanedan üyelerinin idamı, ağır bir suç işlemedikleri müddetce, doğru görülmezdi. İran Mogollar'ından Gazan'ın 1296 da hanedandan beş prensi astırması, onların bir komplo hazırlamalarından ileri gelmişti ¹¹⁶. Ancak 1282 de Teküdar Ahmed (1282 - 1284) kendinden sonra tahta budist veya hıristiyan akrabasının gelmesini önlemek üzere onları toptan idam ettirmeği tasarlamıştı. Anadolu Selçuklularında Osmanlılarda gördüğümüz şekilde kardeş idamlarına rastlamaktayız. II. Kılıç Arslan tahta çıkınca (1155) kendisine rakip gördüğü ortanca kardeşini boğdurmuştu ¹¹⁷. II. Gıyâseddin Keyhüsrev de bir oğlu dünyaya gelince hapiste tuttuğu kardeşlerini idam ettirmiştir. Onlar, Türklerde eski bir geleneğe göre *ok kirişile idam edilmişlerdi* ¹¹⁸.

Eserini 1493 tarihine doğru yazmış olan Neşri, kardeş idamının Osmanlılarda "âdet - i kadîme" olduğunu işaret eder ¹¹⁹. Eski bir rivâyete göre ¹²⁰. Osman Gazi, bey olduğu zaman rakibi olan amcasına dokunmamış, fakat sonra kendisine itaatsizlik ettiği iddiasile öldürmüştür. Bununla beraber gerek Osman'ın gerekse oğlu Orhan'ın zamanlarında, kardeşlerin ve amcalarının ülkenin muhtelif yerlerinde yurtluk aldıkları kayd edilmiştir. Öyle görünüyorki, I. Murad kendisine karşı ayak-

¹¹⁵ A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, s. 24.

¹¹⁶ Spuler, *İran Mogolları*, s. 107, 274. Olcaytu (Ölceytü) kardeşi Gazan Han'ın ölümü haberini alır almaz rakip saydığı amcaoğlu Alafrenk'i ve Horkodaki (Spuler, s. 119) öldürtmüştür.

¹¹⁷ O. Turan, *Kılıç Arslan II*, IA cüz 63.

¹¹⁸ Hanidandan olanların kanı dökülmeden yay kirişile boğulması âdeti bir taraftan iptidai kavimlerdeki kan tabusu ile ilgilidir. Diğer taraftan F. Köprülü (Türk Hukuk Tarihi Dergisi, cilt I, 1944, 1 - 9) Türk ve Mogollarda bu âdetin, "Hükümdarın mukaddes bir menşeden" geldiği ve kanının mukaddesliği inancına bağlı olduğunu ileri sürmektedir.

¹¹⁹ Taeschner neşri, I, s. 153.

¹²⁰ Neşri, s. 25, 29.

lanmış olan kardeşleri Halil ve İbrahim'i idam ettirdi ¹²¹. Murad saltanatını ele geçirmek için ayaklanmış olan kendi oğlu Savcı'yı da gözlerini çıkarmak suretile cezalandırdı ¹²².

Osmanlılarda sırf saltanata rakip olduğu düşüncesile kardeş katli, 1389 da I. Bayezid'in Kosova harp meydanında kardeşini idam ettirmesile görülür. Burada da bir takım hususi şartlar bu fiili haklı ve zaruri göstermekte idi. Ya'kub ordunun bir kısmına kumanda etmekte idi, Sırp- larla harp neticelenmemişti. Diğer taraftan Bayezid'in tahta çıkarılmasında ve kardeşinin idamında esas rolü devlet büyükleri oynamış görünmektedirler ¹²³. Bayezid'den sonra oğulları arasında taht için uzun ve kanlı mücadeleler ve 1453 e kadar saltanat müddeilerinin çıkardıkları kargaşalıklar, devletin birliği ve selâmeti için kardeşlerin ortadan kaldırılmasının zaruri olduğu kanaatini yerleştirmiştir. Bu mücadeleler sırasında İsa, Süleyman, Musa ve nihayet Mustafa idam edilmek suretile ortadan kaldırılmışlar, fakat onların kaçıp kurtulmağa muvaffak olan oğulları Bizans'ta, Macaristan'da, Arnavutluk'ta devletin emniyetini ciddi surette tehdid etmekte devam etmişlerdi ¹²⁴. Bu suretle 1403-1453 devresi Osmanlı tarihinde neticeleri itibarile fevkalâde ehemmiyetli bir devir olmuştur.

Bizans kaynaklarından (Dukas ve Chalkokondyles) anlaşıldığına göre, I. Mehmed ölmeden, çocuklarını bir iç harpten ve mukadder bir ölümden kurtarmak gayesile bir takım tedbirler almıştı : Mustafa Anadolu'da, büyük oğlu Murad Rumeli'de bey olacaklar, 8 yaşındaki oğlu Yusuf'la bir yaş küçüğü olan Mahmud Bizans'la yapılan anlaşma gereğince Bizans imperatorunun yanına verilecekti. Murad, bu çocukları Bizansa teslim etmedi. Saltanata yararsız hale getirmek için gözlerini çıkarttı ve Tokat'ta hapsedti. Tahtta eyice yerleştiğini hissedince onları Bursa'ya geri getirtti ve iltifatla gönüllerini almağa çalıştı. Fakat onun oğlu II. Mehmed (FâtiH) tahta çıkar çıkmaz henüz bir sabi olan kardeşi Ahmed'i boğdurdu ¹²⁵. Bu suretle ilk defa Fatih Mehmed, normal şartlar altında suç-

¹²¹ Orhan Gazi'nin H. 749 Rebi'ülâhir sonları tarihli vakfiyesinde (Arşiv Kılavuzu, İstanbul 1938, Levha I) onun oğulları sırasile Süleyman, Murad, Halil, İbrahim'dirler. İ. H. Uzunçarşılı (Belleten, sayı 9, s. 105, ve sayı 68, s. 519) Murad'ın tahta çıkınca Halil ve İbrahim'i ortadan kaldırdığını düşünmektedir.

¹²² Bak. yukarıda not 110.

¹²³ Neşri, 83 ; Anonim, s. 27.

¹²⁴ Bak. benim, **Murad II, IA.**

¹²⁵ Onun kaçırıldığı, hıristiyan olduğu ve haçlı seferi projelerinde Fatih'e karşı kullanılmak istendiği hakkında bak. Fr. Babinger, «Bajezid Osman» (Calixtus Ottomanus), La Nouvelle Clio, III (1951), No. 9 - 10, s. 349 - 388.

suz olan kardeşini idam ettirmiş oluyordu. Kardeşlerin idamına cevaz veren maddeyi kanunnâmesine koyan da aynı Sultan'dır ¹²⁶. O zaman bu âdetin kanunlaştırılmasına içtimai vicdan muhalif görünmemiştir. Chalkokondeyles ¹²⁷. 1444 buhranı dolayısıyla, Osmanlı ülkesinde halkın bir iç harpten ziyade korktuğu bir şey yoktur, diyordu. Dukas da "Türk hükümdarlarının tebeddülünde isyan çıkması âdet hükmüne girmiştir" diye yazıyordu ¹²⁸. Halk, devlet adamları ve ulema, devletin varlığını tehlikelere atan, iç harbe ve pek çok nüfus ve servet itlâfına yol açan kardeş mücadelelerini önleyecek bir tedbiri herhalde tasvible karşıyorlardı. Fatih Kanunnâmesinin tertibi sırasında veziriâzam olan Karamânî Mehmed Paşa, tarihinde Bayezid tarafından kardeşi Ya'kub'un idam ettirilmesini tasvible onun bekasında büyük kargaşalıklar çıkması ihtimali vardı, diyor ¹²⁹. Küçük Mustafa'nın yakalanıp idam edilmesine sebep olan Şarâbdâr İlyas'a atf olunan şu sözler de dikkate değer: "Eğerçi suretâ ben ihânet ettim, amma ma'nen isâbet kıldım. Eğer kosam bu ikisi oğraşıp yürüyüb iklîmi harâba verirdi. Zarar - i âmdan zarar - i hâs yegdir, bu fiil asılda âdet - i kadîmedir" ¹³⁰. Fatih kanunnâmesinde kardeş idamını câiz göstermek üzere ileri sürülen "nizâm - i âlem" maddesi bunun başka şekilde ifadesinden ibarettir.

Kardeşler arasında taht üzerinde rüchâniyet tesis eden herhangi bir kaide olmadığı için *halk ve asker* kim gelirse ona itaat göstermekten imtina edemiyorlardı ¹³¹. İşte bunun içindir ki, saltanat müddetlerine karşı mücadelede en müessir silâh olarak onların Osmanlı soyundan olmadıkları, *düzme* oldukları ortaya atılmakta idi.

● Saltanatın sahibini Allah tâyin eder, inancı Osmanlılarda çok kuvvetli idi. Mehmed Çelebi, kardeşi Musa'ya karşı seferinde Edirne önüne geldiği zaman şehir halkı kendisine şöyle demişti: "Biz sana şehri ve hisâri vermeziz, inşallâhulazîz birbirinizle buluşub bir yana olup devlet her kangınızın ise hisâr dahi anındır dediler, Sultan (Mehmed) bu haberi işidicek razı" oldu ¹³². Savaş, hakimiyette Tanrı hükmünü mey-

¹²⁶. Fatih Kanunnâmesi, TOEM ilâve, s. 27: "Ve her kimesneye evladımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm - i âlem için katletmek münâsibdir, ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir, anınla âmil olalar."

¹²⁷ s. 352.

¹²⁸ Bonn tabı, s. 226.

¹²⁹ M. H. Yinanc terc. TOEM, cilt 14, s. 92.

¹³⁰ Neşri, s. 153.

¹³¹ Neşri, s. 152.

¹³² Neşri, s. 138.

dana çıkararak bir *ordal* olarak düşünülüyordu. Mehmed, Musa'yı mağlup ve idam etti. Osmanlı şehzâdelerinin acıklı âkibeti, daima iradeleri dışında ilâhî bir kanunun mukadder neticesi gibi tevekkülle karşılanmıştır. Baba oğul, II. Bayezid'le Selim, Kanuni Süleymanla Mustafa bir harp için karşı karşıya geldikleri zaman kendi ihtiyarlarına değil, mücerred bir kuvvete, Tanrı'nın ve devletin iradesine tâbi oldukları inancında idiler.

15. asırda Osmanlı devletinde bilhassa tarihi şartların bir neticesi olarak mutlak, bölünmez bir hakimiyet telakkisi yerleşmişti ¹³³. Devlet artık hanedanın müşterek bir mirası gibi düşünülüyor, Padişah bir halife veya imperator gibi mutlak ve mücerred bir hakimiyet hâmili telakki ediliyordu. Devlet kudreti, müspet hukukun, ve her türlü imtiyaz ve tasarrufların kaynağı ve mesnedi sayılan tek hakimiyet süjesinde, hükümdarda toplanıyordu. Otorite mefhumuna, ülke ve nüfus unsurları yanında ölçüsüz derecede üstün bir yer veren bu devlet - hükümdar telakkisinde, devlet mutlak ve bölünmez bir iradeye irca olunuyordu. Bu suretle kabile - devlet gelenekleri bertaraf edilerek Roma'daki inkişafa muvazi mutlak ve mücerred bir hakimiyet mefhumuna çıkılmış oluyordu. Osmanlı tarihinin ilk asırlarını dolduran taht mücadelesi, aslında ananevi telakki ile bu mütekâmil devlet ve hakimiyet telakkisinin çarpışması şeklinde tefsir edilebilir. Erişilen yeni tekâmül safhasında eski devlet gelenekleri mana ve kuvvetini o derece gayb etmişti ki, şehzâdelerin sancağa gönderilmesi usulünün kaldırılması ve hattâ ekberiyyet esasına göre bir saltanat veraseti usulünün yerleşmesi tabii bir şekilde kolayca gerçekleşebilmiştir.

¹³³ Bunun için bak. benim, **Osmanlı Pâdişahı**, Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, cilt XIII, No. 4.